

EGY DISKURZUSREND HERMENEUTIKAI REFERENCIÁI KONZERVATÍV VILÁGREND-MORFOLÓGIAI VITÁK MANNHEIMTŐL SCRUTONIG

GARACZI IMRE

A társadalom- és gazdaságelméletek produktív és kontraproduktív módon függnek össze, kölcsönösen feltételezik egymást, de akár ellentétben is állhatnak. A modernitás elmúlt kétszáz esztendejében a különféle társadalomelméletek és politikák mögött legfőképpen két nagy politikai-filozófiai elvrendszer kristályosodott ki: a *konzervativizmus* és a *liberalizmus*, s a róluk folytatott eszmecserék – a politikai gondolkodásban, a társadalomelméletekben és a különféle gazdaságfilozófiákban – szinte már parttalanra váltak. A két irányzat modern története az elmúlt két évszázad nyugati eszmetörténetének egyik fő gerincét alkotja. A két fogalom közötti viszony értelmezése a humán- és társadalomtudományokban megkerülhetetlen, hiszen ellentéteik, vitáik, diskurzusháborúik, illetve kölcsönhatásaik miatt szigorúan alapozzák meg a világnézeti tájékozódás lehetőségeit. Mannheim Károly⁴⁹ a konzervativizmus fogalmát a *tradicionalizmussal* párhuzamba állítva értelmezi. Politikátörténeti és szociológiaelméleti szempontból a konzervativizmus létrejöttének négy alapfeltételét fogalmazza meg:

„1. A történeti társadalom-együttesnek kifejezetten dinamikussá (folyamatszerűvé) kellett válnia. Az össztörténetesen belül végbemenő partikuláris történéseknek tendenciájukban mindinkább minden területen a társadalmi test egységes növekedési problematikájára kell orientálódniuk.

2. A modern konzervativizmus létrejöttének további feltétele az, hogy ez a dinamika egyre inkább egy társadalmi differenciálódás útján menjen végbe, azaz, hogy többé-kevésbé egyöntetűen reagáló, horizontálisan összefogható rétegek keletkezzenek, amelyek közül néhány a haladást elősegítő tendenciákat teszi magáévá, ismét mások a meglévőhöz való ragaszkodást vagy éppen az attól való visszalépést támogatják (növekvő tudatossággal).

3. Az eszmék világa (s azok az alapközelítések is, amelyek hordozzák) megoszlik, és az így létrejövő áramlatok minden kimutatható keveredés és szintézis ellenére is (...) mindenkor párhuzamosan haladnak.

4. Az előre mozgó és az állandósághoz ragaszkodó elemeknek ezek a megoszlásai egyre erőteljesebben a politikai (és később a tisztán gazdasági)

⁴⁹ Mannheim Károly: *A konzervativizmus*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. Ford. Kiss Endre. (A továbbiakban: Mannheim.)

szféra körül kristályosodnak ki, úgyhogy a politikai szféra autonómmá és a társadalmi rétegződések első számú felhalmozódási magvává válik.”⁵⁰

Mannheim a modern konzervativizmus legfontosabb *alaktani* jellemzőjeként a *világhoz való dinamikus viszonyt* jelöli meg, és a közvetlen eszmétörténeti előzménynek a *tradicionalizmust* tartja. Megközelítése elsősorban tudásszociológiai alapokra épül. Véleménye szerint, a konzervativizmus már viszonylag lezárt, történetileg kialakult totalitás, és az értelmezés hangsúlyait a fogalom kialakulásának feltételeire kell helyezni. A fogalmat egyfajta *stílussegység*ként reprodukálja, és az eszme belső centrumát a tradicionalizmussal azonosítja. Mindehhez a konkrét szemléletmód alaktani lehetőségeit hívja segítségül.⁵¹

Mannheim a konzervativizmus eszmétörténetének szerkezetét vázolja fel, és ezt veti össze a *progresszív reformizmus* gondolkodásmódjával. Míg az előbbi centrumában az egyedi esetek vizsgálata áll, addig az utóbbi magára a rendszerre koncentrált. Ugyanakkor fontosnak tartja azt is, hogy a konzervatív attitűd úgy is megjelenjen, mint a világ átélése, amelyben leírható a társadalmi funkcionálizálódás. Ez a módszer megragadható például a tulajdon és a tulajdonos kapcsolatában, hiszen ennek modern formája egészen másképpen érzékelhető, mint a régi korokban. A modern viszony egyfajta különös, élő és kölcsönös attitűdöt feltételez, míg a régi nexus az előjogokra és az elidegeníthetetlenségre épült, s e hegeli gyökerű felfogás szerint *a tulajdon fogalma egy akarat behelyezését jelenti egy dologba*.⁵²

Mindehhez Mannheim felvázolja a liberális és a konzervatív szabadságfogalom különbségeit. Ebben kiemeli az emberi jogok gyakorlásának lehetőségét, amely a forradalmi liberalizmus alapján csak úgy működhet, hogy *a szabadságot csak a többi polgár szabadsága és egyenlősége korlátozhatja*. Ennek alapja pedig az, hogy az egyén legyen független mindenféle korábbi állami vagy céhes kötöttségtől.

A forradalmi-liberális és konzervatív szabadságfogalom szembeállítására során Mannheim megjegyzi, hogy ez utóbbit *minőségi szabadságfogalom*ként foghatjuk fel. Ennek alapja az, hogy a forradalmi-egalitárius szabadságfogalom ellenzői nem a szabadságot magát, hanem a mögötte álló egyenlőségi elvet támadják.⁵³ Nyilvánvaló az, hogy a valóságban az emberek elvi

⁵⁰ In. Mannheim 66.

⁵¹ In. Mannheim 69.

⁵² In. Mannheim 72.

⁵³ „Ez annyit jelent, hogy az emberek adottságaiknak megfelelően, legbensőbb létükben egyenlőtlenek, és a szabadság nem más, mint hogy minden és mindenki saját belső elvei szerint bontakoztatja ki önmagában a maga sajátos növekedéstörvényét.” In. Mannheim 73.

egyenlőségét közelíthetjük, de a tényleges és aktuális egyenlőség csak az adott társadalom vagy közösség tagjainak kölcsönös viszonyaiban jeleníthető meg. Ennek lényege a szabadságelv belsővé tétele, s ennek kellene alárendelni a külső viszonyokat. Ezt – Mannheim szerint – a *bensőségesség* és a *rend* összefüggésében érzékelhetjük. Ennek előfeltétele egy előzetes harmónia megléte. Mindebben fontos szerepe van a nép és a népszellem fogalmának, ami valójában egyfajta totalitás, és amelyben az egyének szabadsága nem fajulhat önkénnyé. Ebben fontos megragadni a szabadság elvének mozgását.⁵⁴

Amíg Mannheim Károly a konzervatív gondolkodásmód gyökereit a tradicionalizmus eszmetörténeti háttéréből és morfológiai megjelenéseiből vezeti le, addig Roger Scruton az etikai attitűd alapján közelíti meg. A *konzervativizmus jelentése* című könyvében⁵⁵ felhívja a figyelmet arra, hogy a mindennapi közgondolkodásban e fogalmat általában a *megőrzésre irányuló vágyként* azonosítják, azaz a polgár a mindennapi életében úgy érzékeli, hogy egy állandó társadalmi rendhez tartozik, és ennek viszonyai átszövik életét, és legfőképpen a maradandóság stabilitása biztosítja az állandóságot. „A megőrzés vágya összehangolható a változás minden fajtájával, feltéve, hogy a változás egyben folyamatosságot is jelent. Nemrég elég meggyőzően érveltek amellett, hogy a politikai élet átalakulása „hiperaktívra” vált. Az ember néhány tételesen megfogalmazott nézetének provokálása a közéletben azon felfogás túlburjánzásához vezetett, hogy mindent meg kell változtatni, és azon reformok, illetve politikai stratégiák elszaporodásához, melyeket az intézményen belül és kívül állók egyaránt meglovagolnak, veszélyeztetve az intézmény létét is. Ez egy olyan betegség, amire minden konzervatív oda fog figyelni, és legtöbbször ennek természetét próbálja majd meghatározni. A világ nagyon „dogmatikus” lett, és a társadalom minden szegletében olyan embereket ösztönöznek a társadalmi jó elérését célzó előre gyártott receptek közüli választásra, akik nem óhajtanak, és nem is képesek arra, hogy ezen töprengjenek.”⁵⁶

Scruton a modern konzervatív attitűd megértését az erkölcsi, a társadalmi és a politikai intézmények működésén keresztül írja le. Kiindulópontként a *tekintély* és a *hűség* elveinek működését vizsgálja. Megkülönbözteti az állam

⁵⁴ Mannheim a konzervatív és a progresszív liberális gondolkodásmód párhuzamos összevetésén keresztül jut el a konzervatív gondolkodás elméleti középpontjáiig. Ennek alapja az a feltételezés, hogy a konzervatív gondolkodásmód ellentétben áll a *klasszikus természetjogi* elvekkel. A természeti jog elve gyökereiben az antik sztoikus filozófiájában lelhető fel, s innen hagyományozódott a kereszténységbe, majd a reneszánsz idején – megtisztulva a vallási-dogmatikai kötöttségektől – profán természetjogként vált ideológiai elemmé a modern gondolkodásban.

⁵⁵ Roger Scruton: *A konzervativizmus jelentése*. Novissima Kiadó, Budapest, 2002. Ford. Szabó Péter. (A továbbiakban: Scruton.)

⁵⁶ In. Scruton 32–33.

és a társadalom kötelékeit és funkcióit, és felhívja a figyelmet arra, hogy a civil szerveződések fontossága elengedhetetlen a kormányzati intézmények elfogadható működéséhez. A *tekintély* fogalmát – sokféle jelentése mellett – legfőképpen *elismert és legitim hatalom*ként jellemzi, amely eredményessége és érvényessége alapján mulandó lehet, tehát ha a megalapozottság kérdésessé válik, akkor akár le is váltható. A legitimáció forrásait Scruton a *társadalmi szerződés* elvéig vezeti vissza, és hangsúlyozza a hobbesi gondolatot, amely szerint *az ember nem lehet felelős olyan dologért, amely nem saját cselekedetéből fakad*. Mindehhez hozzáteszi a legitim és illegitim igények közötti tudatos választás fontosságát.⁵⁷

Scruton rámutat arra is, hogy a tekintély fogalma a társadalmi viszonyok olyan habitusa, amelyben alapvető szerepe van a hűségnek, ami elsajátítható. Mindez fontos szerepet tölt be az államhoz való viszonyban is, hiszen ez az intézmény kell, hogy jelentsen a társadalomban a legfontosabb hatalmat.⁵⁸

Scruton a konzervativizmus attitűdjének megjelenését nemcsak az *állami intézményesség* kereteiben tartja fontosnak értelmezni, hanem a *nemzeti keret* elengedhetetlen alkotórészeként is. Ehhez fűzi hozzá azt, hogy a konzervatív szemlélet mindig egy konkrét országhoz, egy konkrét történelemhez és egy konkrét életformához tartozik, és ebben az értelmezési mezőben kiemelkedő jelentősége van a kulturális hagyományoknak, amelyek kijelölik az egyéni és közösségi cselekedetek vonatkozási pontjait, lehetővé teszik az adott világ jelentésekkel való felruházását, illetve az egyén választásainak megalapozását. Mindebben középponti szerepe van stabil *erkölcsi értékfogalmak*nak. Ez azért is fontos Scruton okfejtésében, mert szerinte *a politika a társadalmi tudat felszínével foglalkozik*. Ennek

⁵⁷ Scruton a tekintély egyik forrását a magánszférában, illetve a családban is szemügyre veszi. Kiemeli, hogy a család nemcsak az állam, hanem a civil társadalom alapja is, és nem szerződéses viszony a forrása, hanem szükséglet hozza létre. A család analógiája alkalmazható a politikai tekintély működésének megértéséhez is. Mindkettőben jelen van a hatalom, amely gyakorlása teszi lehetővé a fenntarthatóságot. Nyilvánvaló az, hogy a családban a tekintély parancsoló erejét kiegészíti a szeretet köteléke is. Ebben alapozódik meg a *kötelességérzet*, a *tisztelet* és a *megbecsülés*.

⁵⁸ „A konzervatív azonban arra vágyik, hogy ezt a hatalmat ne mezítenül lássa a politika fórumán, hanem alkotmányba öltöztetve, mindig megfelelő jogrendszeren keresztül működve, és hogy működése sose barbárnak vagy elnyomónak, hanem mindig ellenőrzöttnek és szükségyszerűnek, a hűséget inspiráló civilizált vitalitás kifejeződésének tűnjön. Ezért az alkotmány és az azt fenntartó intézmények mindig is a konzervatív gondolkodásmód középpontjában fognak állni. A konzervatív az ismert és kipróbált intézményekben hisz, és ezeket mindazon tekintélyekkel kívánja felruházni, amely szükséges az elfogadott és objektív közélet megalkotásához. Hagyomány és szokás iránti tisztelete is innen ered, és nem egy olyan célból – mint például a szabadságé –, amelynek elérésében ezek eszköznek minősülnek.” In. Scruton 46.

figyelembe vételével így veti össze a konzervatív és liberális nézetek viszonyait a *hűség* fogalmával, amely a *patriotizmus* elvének megalapozója.⁵⁹

A konzervativizmus attitűdjével és eszmetörténetével foglalkozó kutatók között igen fontos megemlíteni Edmund Burke nevét, akire mindannyian hivatkoznak, mert a *Töprengések a francia forradalomról* című munkájában⁶⁰ megalapozza a modern konzervativizmus legfőbb fogalmait. Noha legfőképpen Burke-öt tartják a legfontosabb angol konzervatív elméletírónak, de valójában Richard Hooker, az Erzsébet-kor gondolkodója nyitja meg a sort, hiszen műveiben a tradicionalizmus elvét a folyamatosság és a stabilitás összefüggésében vázolja fel, és – igaz, kifejtetlen módon –, de már feltűnnek Burke elméletének alapjai is. Burke említett művének kiindulópontja a nemzedékeket összeszövő *tradicionalizmus*, amelyben a jelen értelmezését a múlt tanulságaira építi: „Ám egyike a legelső és legfőbb elveknek, amelyek alapján az állam és a törvények megszenteltetnek, hogy ideiglenes birtokosaik és haszonélvezőik ne tegyenek úgy, megfélemlítve arról, hogy mit kaptak őseiktől, és mivel tartoznak utódaiknak (...) Ez az elvtelen könnyedség, mellyel az államot oly gyakran, oly nagy mértékben, s oly sok tekintetben alakítják át, amennyi a tűnékeny szeszély és divat, megtörné az állam folytonosságának láncát. Egyetlen nemzedék sem állna kapcsolatba a többivel. Az emberek jönnének, s elmúlnának, mint a nyári legyek.”⁶¹

Fontos szerepet kap Burke politikai rendszerében az *organicizmus* elve, amely a társadalmat olyan rendszernek tekinti, ahol egységes és szervesen megalkotott rend uralkodik, a közösséget nem statisztikai individuumok, hanem társas lények alkotják. Rámutat, hogy a társadalom intézményeinek és polgárainak kapcsolatai alapozzák meg az identitás különböző szintjeit.

Ugyancsak sokat elemzett fogalom a konzervativizmus történetének irodalmában Burke harmadik alapelve, a *politikai szkepticizmus*. Ennek lényege az, hogy a közösséget alkotó egyének élete és viszonyai nem elvont absztrakciókban és spekulációkban értelmezhetők elsősorban, hanem a társadalom által vallott értékek tapasztalataiban.⁶²

⁵⁹ Scruton a hűség és a patriotizmus aktualitására példaként hozza fel az angolok viszonyát a koronához és a királyi családhoz. Kiemeli, hogy itt nem a királyi család tagjainak egyéni tulajdonságai a döntőek, hanem a nemzeti összetartozás szimbolikus tisztelete a szokásokon alapuló lojalitás érzésében. Természetesen ebben a viszonyban vannak transzcendentális elemek is, de az uralkodóház mindenféleképpen – igaz, fenségesen – a szuverenitást jeleníti meg.

⁶⁰ Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1990. Ford. Kontler László. (A továbbiakban: Burke.)

⁶¹ In. Burke 188.

⁶² E tapasztalatokat a társadalom működése során kikristályosított gyakorlatok adják, amelyek szociológiai értelemben vett értékműködő alakulnak. Ezek általában

Burke munkássága nem alkot szisztematikus rendszert, általában aktuális és egyedi politikai eseményekre reagált, mint az 1789-es francia forradalom kortársa. Írásai nem mentesek az indulatoktól és a hangulati elemektől sem, ugyanakkor ironikus szemléletmódja nagyban meghatározza kritikai attitűdjét. A francia forradalom eseménytörténetével kapcsolatban gyakorta jegyzi meg azt, hogy *a politikusok hibáinak és tévedéseinek oka intellektuális tökéletlenségük*. Fontosnak tartja a szenvedélyek és indulatok korlátozását, s ennek gyógyszere a *bölcsesség* ⁶³, hiszen minden társadalom a saját hagyományainak és szokásainak összessége, és a társadalmi tapasztalatok nem általánosíthatók olyan módon, hogy bármely társadalomra érvényes, általános tanulságokat idealizálhatnánk. Burke egyszerre *empirikus* és *szkeptikus* a politikai tudás értelmezésében. Az empiria az időtálló, a kipróbált és az igazolható társadalmi gyakorlatra utal, a szkepticizmus pedig arra int, hogy a társadalmat érintő politikai döntések mindig egy adott korban és egy adott helyzetre érvényesek, de a korábbi állapotokban helyesnek bizonyult döntések újabb szituációkban nem tekinthetők biztos receptnek.

Burke politikai ismeretelmélete kapcsolódik a politikai és társadalmi cselekvésekben meghatározó *erkölcsi rend* kérdéséhez. ⁶⁴ Ennek kapcsán vetődik fel a minden korban szükségszerűen visszatérő klasszikus kérdés, a *morál* és a *politika* kapcsolata. Burke szemléletében a morál egyetemes érvényű elvekből áll, s benne kötelező az ígéretek megtartása és az igazmondás. A politika pedig társadalmi szükségletet elégít ki, és legfontosabb dimenziója a *közérdek*. Malíciózusan jegyzi meg, a francia forradalom vezetőinek tevékenységeire utalva, hogy a szabadság erkölcsi célkitűzése *bölcsesség és erény nélkül... minden rosszak lehető legrosszabbika*.

Mindebben megjelenik Burke elhatárolása a morál és a politika kapcsolatát illetően, ugyanis az előbbi egyetemes és szilárd elveken és a lelkiismeret késztetésein alapul, míg az utóbbi aktualizált, véletlenszerű és partikuláris. Ugyanakkor arra is utal, hogy a politikai rend teremthetné meg az emberek igényét az erkölcsösségre. Természetesen utópisztikusnak tűnhet ez a megállapítás, de abból a szempontból érthető, hogy Burke rendkívül nagy súlyt helyez a politikai működés tekintetében az *egyéni felelősségre*. Ehhez

szokásokban és intézményekben testesülnek meg. Burke utal arra, hogy a sokféle érdekekkel rendelkező emberekből álló társadalom jóval bonyolultabb entitás annál, mintsem, hogy ezt pusztán elméleti kategóriákba foglalhatnánk. A társadalom tudását az alkotó egyének közös ismeretei jelentik, s ezekből fakadnak e tudások objektív és személytelen formái, amelyeket értékeknek nevezünk.

⁶³ In. Burke 147-148.

⁶⁴ Lásd erről Anthony Quinton: *A tökéletlenség politikája*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 78-79. Ford. Beck András.

még hozzátartozik az is, hogy Burke szerint a politikai rend isteni eredetű, és morális követelményeket feltételez. Ugyanakkor egyes írásaiban elhatárolja az isteni eredetű morális elveket a konkrét történeti események megfontolásaitól. Ebben a vonatkozásban egyetérthetünk A. Quinton megállapításával, amely szerint “Burke a politikát illetően utilitarista; az erkölcs területén pedig a klasszikus természetjog híve.”⁶⁵

Burke szemlélete a későbbiekben feltűnik Scruton elemzéseiben is a demokrácia kérdésével kapcsolatban, ugyanis Burke az alkotmány elveinek megfogalmazásakor a teljeskörű választójogot nem gondolta okvetlenül szükségesnek, azaz csak azok rendelkezhetnének választójoggal, akik iskolai végzettséggel vagy munkahelyi pozícióval rendelkeznek. A konzervatív politikai gondolkodásban ugyanis gyakorta feltűnik az a választójogi elv, hogy azok éreznek nagyobb felelősséget a közügyekért, akik hatalommal, pozícióval, illetve vagyonnal rendelkeznek. Scruton a választójog tartalmát illetően rámutat arra a konzervatív gyakorlatra, hogy az adott választáskor tekintettel kell lenni a társadalom korábbi és későbbi generációira is.

Mindez azon az elven alapul, hogy a törvény is tartalmazza a végrendelkező akaratát abban az esetben is, ha már a későbbiekben ez valójában senkinek sem érdeke. Ennek az elvnek Scruton egy mélyebb okát is megfogalmazza: „De van egy sokkal mélyebb ok, amiért a halottakat és kívánságaikat figyelembe kell vennünk. Az idők kezdetétől fogva a halottak tisztelete volt az intézményépítés alapja. Iskolák, egyetemek, kórházak, árvaházak, klubok, könyvtárak, templomok és intézmények kezdték életüket már nem élő emberek által adományozott vagy hátrahagyott tulajdontól függő magán alapítványként. E tulajdonok jelenlegi tulajdonosai, erkölcsi értelemben, csak ideiglenes megbízottak. A halott tisztelete megtiltja örökségük önkényes kezelését, és a megbízottakat arra kényszeríti, hogy az alapítók vagy adományozók által jóváhagyott célokat kövessék. A halottak tisztelete révén a megbízottak a saját utódaik érdekeit is védelmezik. A halott tisztelete a hagyományozó attitűd alapja, amelytől a jövőendő nemzedékek öröksége függ. Ha eltávolítják a halottakat a gondolkodásból, akkor eltávolítják a még meg nem születetteket. És ez a mértéktelen demokrácia igazi veszélye.”⁶⁶

Scruton iménti megállapítása elsősorban morális találatokat próbál megvetni a politikában, és figyelmen kívül hagyja a modern piacgazdaság kikényszerítő erejét, amely – ha nem fűz anyagi érdeket a hagyományokhoz vagy a múlthoz – azt teljes mértékben a feledés homályába süllyesztheti.

⁶⁵ Uo. 84.

⁶⁶ In. Scruton 74.

Mindez azt jelenti, hogy Burke és Scruton egyaránt ragaszkodnak a *nemzethez*, mint a szuverén hatalom autoritásának legmagasabb formájához. Ez a probléma már átvezet a demokratikus parlamentarizmus organikus egyensúlyának kérdéséhez, ugyanis a parlamentáris intézmények hatalmi viszonyai a választási versengések egyensúly-helyzeteiben működhetnek eredményesen. *A probléma mindig a már fennálló és az új érdekek erőviszonyain alapul.* Ebben a vonatkozásban Scruton óva int attól a demokratikus parttalanságtól, amelyben a politikusi hivatás szinte a kereskedelmi ügynökök tevékenységéhez lesz hasonlatos, akik versenyt futnak a pozíciókért, a piaci érdekekért és a hivatalok megszerzéséért. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Scruton azt is, hogy abszolút káros az egalitárializmus csapdájába esni, hiszen a tömegtársadalomban ez az értékek egyértelmű devalválódásához vezethet.

A konzervativizmus kritikusai gyakran felhozzák azt a vádat, hogy ez az elv csökkenti a társadalomban a kritikai oppozíció lehetőségét. Scruton ezzel azt szegezi szembe, hogy a kritikai hajlamot mintegy természeti törvényként tartalmazzák az emberek közötti viszonyok, ugyanis a kölcsönös érintkezések, viták kikényszeríthetik az igazságot, hiszen az igazságérzet természetes tartalma az emberi attitűdöknek.

A konzervativizmus elvrendszerének vizsgálata megkerülhetetlenül feltételezi a tulajdon fogalmának gazdaságelméleti feltérképezését. Mindennek fontosságára Scruton azzal hívja fel a figyelmet, hogy a modern korban egyre jobban jellemzővé vált a gazdasági mechanizmusok erőteljes befolyása a politika működésére. A kérdés értelmezésének természetes kiindulópontja az, hogy az ember a tulajdonához kapcsolódva képes akarátát a társadalomban érvényesíteni. A gyakorolható jogok sokféle vonatkozása fakad a tulajdonból, például a magántulajdon természetes keretet nyújt az önmegvalósításhoz. Mindez a birtoklás szociológiai és pszichológiai érzésén alapul. A modern társadalomban fontos a birtoklás és a fogyasztás joggyakorlatát összevetni.⁶⁷

A kapitalizmus kialakulása korában a tulajdon két fajtája közötti küzdelem vált jellemzővé: a *föld* és a *pénz* versengése. Az előbbi kemény, az utóbbit puha tulajdonnak nevezték. Már Burke is megjegyezte más konzervatív szerzőkkel együtt, hogy a rend fenntartásához, illetve a társadalom stabilizálásához nagymértékben járul hozzá a tulajdon érdekeltiségének érzése az emberekben. A gyáripari kapitalizmus kialakulásával átalakult a tulajdonhoz való viszony eszméje és érzése, hiszen megjelentek az értékpapírok, amelyek

⁶⁷ In. Scruton 127-128.

jelentősen átalakították az egyénnek a tulajdonhoz való viszonyát.⁶⁸ Szorosan kapcsolódik a tulajdon fogalmához az *elosztás* és a *piac* kérdésköre. Természetesen e fogalmak értelmezése mást és mást jelent politikai, illetve gazdasági szempontból. Az elosztás mindig is a társadalmi igazságosságról szóló viták fontos területe volt.

A kérdés másik oldala az *adózás*, amely a jövedelmeken keresztül szintén szorosan kapcsolódik a tulajdonhoz. Nyilvánvaló az, hogy amikor az állam adót vet ki, akkor a társadalom közös háztartását finanszírozza, és a természetes igazság alapján a polgárok egyéni lehetőségeik mértékében adóznak. De rögtön hozzá kell tennünk azt is, hogy az adóztatás nemcsak az államrezon fenntartását szolgálja, hanem elősegítheti a felhalmozott vagyonok újraelosztását is. Az adózás elvének gyökerei a társadalmi és a természeti igazságra vezethetők vissza, hiszen például a progresszív adózás – hosszabb távon – elősegítheti a tulajdon- és jövedelmi viszonyok különbségeinek kiegyenlítését. Itt a különbségeken van a hangsúly, hiszen a gazdagság és a szegénység közötti feszültség számtalan társadalmi és politikai probléma hordozója lehet. A társadalomszociológiai vizsgálatok szerint a tőlünk a társadalmi térben távol elhelyezkedő emberek gazdagsága nem okoz gondot, viszont annál inkább azoké, akik közel állnak hozzánk, és igaztalanak tartjuk gazdagodásukat. Scruton szerint “Az adóztatás optimális pontja az lenne, ahol a pénzkereséstől elkedvetlenítő tényezők szélsőértéke és a kisajátításból származó haszon szélsőértéke kiegyenlítik egymást. Akárhol is van ez a pont (kiszámolása igen bonyodalmas lenne), minden bizonnyal alacsonyabb, mint az az érvényben lévő maximum, amit az egyes kormányzatok állapítottak meg.”⁶⁹

Természetesen a hangsúly az adózás aktuális mértékén van, amelynek legfőbb jellemzője a polgárok tűrőképessége. Keynes egyik alapelve az, hogy bármely gazdasági növekedés alapfeltétele az újabb és újabb igények felkeltése a társadalom tagjai számára. Ugyanakkor, ha az adózás mértékét a polgárok súlyosnak tartják, ez igényeiket, kezdeményezőkézségüket és vállalkozói hajlamukat visszafoghatja, s így az innováció hiánya negatívan hat a gazdaságra. Nyilvánvaló az, hogy a *kapitalizmus gazdaságtörténetének egyik legfontosabb jellemzője a növekedés és hanyatlás periodicitása*. A stabilitás abban az esetben van jelen, ha ez a természetes mozgás viszonylag szűk és kiszámítható határokon belüli; s ha szélsőségessé válik, akkor beszélhetünk válságról. Ugyanakkor a válság is szükségszerű, hiszen felhívja a figyelmet a

⁶⁸ Robert Nisbet: *Konzervativizmus: Álom és valóság*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 73-74. Ford. Beck András.

⁶⁹ In. Scruton 136.

gazdaság folyamatainak általános egyensúlyvesztésére, és lehetőség nyílik a válság leküzdésével egy új növekedési pálya elindítására.

A konzervativizmus esztétörténetének fontos értelmezési horizontja a modern társadalmakban a tulajdon fogalma mellett a *munkaérték* különféle megjelenésének elemzése. Scruton konzervatív szemlélete az elidegenedett munka vizsgálatában a *modern tudat formáinak változásait* teszi mérlegre. Ebben a liberális ideálokat kritizálja. A legfőbb problémát abban látja, hogy a liberalizmus a politikát és az erkölcsöt egy meghatározatlan szabadságfogalom eszméje alá rendeli. Így az egyén elszigetelődik fokozatosan a történelemtől és a kultúrától, és autonómiáját önmaga *nem választott* tulajdonságaiban keresi.

Ezen a ponton Scruton liberalizmusellenessége már szinte indulati alapokra helyeződik, hiszen nem lehet elvitatni a liberális szemlélettől sem a legitimációval felruházott intézmények tiszteletét. Másrészt pedig a liberális szemlélet nem azonosítható – leegyszerűsítő módon – a rendtelenséggel. Ugyanakkor arról se feledkezzünk meg, hogy léteznek konzervatív liberálisok is, akik számára a konzervatív alapelvek mellett számtalan liberális eszme is elfogadható. Ez a diskurzus már a konzervativizmus politikai erkölcséről is szól. A nem szélsőséges konzervatív ugyanis pluralista, azaz elismeri az értékek sokféleségének létét, ugyanakkor nem enged az értékmechanizmusok parttalan megnyilvánulásának. Minden modern társadalom létének szakítópróbája az, hogy miként képes meghúzni a határokat a parttalanná válás küszöbén.

John Kekes szerint a konzervativizmus a politikai erkölcsnek háromszintű felfogása iránt kötelezi el magát. Az első a *civilizált élet igazolódott és egyetemes feltételeinek védelme*. Ehhez kapcsolódik a második, amely a *társadalom tagjainak erkölcsi identitását meghatározó, hagyományos korlátokat védi*, míg a harmadik az *egyéni, konkrét életfelfogás határait értelmezi*. Kekes szemlélete e három szint alapján kísérel meg életfelfogáskövetelményeket meghatározni.

Középpontba a *konvenció* fogalmát állítja. A fogalom tartalma tulajdonképpen a modern értelemben vett emberi méltóság alapelveinek védelme (például az élet védelme, erőszakellenesség stb.) Kekes azt vallja, hogy a jó társadalomban elengedhetetlenek a megkövetelt konvenciók. Ezt a szemléletet azonban a modern, liberális társadalmakban elég nehéz képviselni, hiszen az erkölcshez való viszony plurálissá vált, azaz már nem léteznek a modernitás előtti társadalmak intézményei, a biztos tájékozódási lehetőséget nyújtó *erkölcsi középpontok*. Az erkölcsi törvény jelenkorunkban már nem hatékony a magán és közösségi cselekedetekben. Az erkölcsi normák ugyan a hagyományok alapján jelen vannak, de hatékonyságuk jóval gyengébb, mint a jog érvényesítése. Kekes követeli a jó élet minimumfeltételeihez a szilárd konvenciók meglétét, csak éppen azok az intézmények

és feltételek tűntek el fokozatosan a modern társadalmakból, amelyek e konvenciókat ellenőrizni tudták. Kekes fontos jelentőséget tulajdonít az erkölcsi hiba elkövetése folytán bekövetkező undornak, amelyet reális társadalmi erőként feltételez.⁷⁰

A 20. században a konzervativizmus eszmetörténetének meghatározó személyisége Leo Strauss (1899-1973). Filozófiája szorosan kötődik a modernség válságjelenségeihez. Szerinte a nyugati civilizáció alapvető konfliktusa a *racionalizmus* és a *hit* kapcsolatának problematikája. Műveiben összeveti a *jó életre* vonatkozó bibliai eredetű elveket a modern filozófiával.

Strauss kiindulópontja a modern kor válságjelenségeinek vizsgálata, amelyben a nyugati ember egyre inkább elveszíti hitét a racionalizmus mindenhatóságában. Ez nemcsak politikai, hanem morális és kulturális válságot is jelent. Ehhez szorosan kapcsolódik az is, hogy túlzottan hamar szakítottunk a premodern értékekkel, illetve jellemző a modern tudomány önhittsége, ami gyakran szövődik össze ideológiákkal. *Strauss fontos megállapítása erről, hogy a modern kor politikai filozófiája egyre kevésbé értékközpontú, s ennek oka a morális tartalmaktól való távolságtartás.* Veszélyben látja az európai kultúra értékeit, illetve egyre felületesebbnek tartja a modern nevelés hatékonyságát.

Strauss képviselte azt az illúziót, hogy a modern politika erkölcstelenségével szembe állította az antik városállamok közéletében tapasztalható erkölcsiséget. Az európai civilizáció létrejöttében hangsúlyozza a Biblia és az antik görögök szellemiségét. Szerinte a modernitás világa akkor csúszott félre, amikor az egyre önhittebb racionalizmus nevében fokozatosan elutasították a vallást és a panteizmust, és ezzel párhuzamosan került előtérbe az ateizmus. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a jó élet alapjai azonosak az igazságossággal, a szeretettel és a jóindulattal, de a modernitás gondolkodói ezeket az értékeket eltávolították a vallástól, s ezt a problémát a 19. században Nietzsche képviselte a leghatékonyabban: „döntő esemény következett be úgy az 1870-es és 1880-as évek tájékán: felbukkant Nietzsche. A nietzschei kritikát egyetlen tételre vezethetjük vissza: a modern ember meg akarja őrizni a bibliai moralitást, miközben elhagyja a bibliai hitet.”⁷¹

Strauss a modernség válságát a *historizmus* kritikáján keresztül is jellemzi. A történelem vizsgálata és tanulságainak számbavétele igazából a 18. századtól válik fontossá (a történetfilozófia kifejezés például Voltaire találmánya), és

⁷⁰ John Kekes: *A konzervativizmus ésszerűsége*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. 179-180. Ford. Balázs Zoltán.

⁷¹ Leo Strauss: *Progress or Return?* In: *The Rebirth of Classical Political Rationalism*. The University of Chicago Press, 1989. 239.

legfőképpen a német intellektuális gondolkodásban vált a társadalom-tudományok részévé. Ennek szellemében bármely esemény, eszme stb. változásának megértése a történeti hermeneutika alapján művelendő. Strauss megfordítja a történeti megismerés irányát, és nem a jelenből következtet a letűnt korok összefüggéseire, hanem a múlt jelenségeiből építkezik a jelen felé. Ezt még kiegészíti azzal a módszerrel is, hogy a történelmi elemzés tárgyaként szolgáló korszakot az akkor élt emberek gondolkodásának rekonstrukciója alapján vizsgálja, tehát az egykori önértelmezéseket veszi alapul.

Strauss historizmuskritikája arra irányul, hogy megkísérelje a modern politikai filozófiát rehabilitálni. Ebben jelentős teret biztosít a modernitást legfőképpen jellemző progresszivitáselv bírálatának. Ebből fakad korunk egyik irreális illúziója, a végtelen fejlődés eszméjébe helyezett csodavárás, ami a hedonista életszemlélet parttalan terjedésével párhuzamos. Itt már jelen van Straussnál – igaz implicit módon – a modern tömegtársadalom fogyasztói világának kritikája. Mindezzel rámutat arra, hogy a historizmus a 20. századra a *nihilizmusba torkollott*. Ez a végpont egy sajátos útvonal záróakkordja.

Strauss történeti és politikai filozófiája, s azon belül konzervatív eszmerendszere, jelentős hatást gyakorolt a múlt század hetvenes éveitől az Egyesült Államokban, ahol 1933-tól haláláig három egyetemen is tanított. Tanítványainak és követőinek (straussziánusok) két csoportja alakult ki. Az elsőt *chicagói iskolának* nevezték, és főleg liberális-baloldali értelmiségből verbuválódott (Irving Kristol, Paul Wolfowitz, Donald Rumsfeld, Abram Shulsky). Tevékenységük fő célja egy magasan kvalifikált, intellektuális elit létrehozása. A másik csoportot *keleti straussziánusoknak* nevezték, s ők a liberális és globális demokrácia úttörőinek tekinthetők.

Strauss elmélete rendkívül fontos szerepet töltött be az elmúlt hatvan esztendőben az Egyesült Államok politikai és gazdasági adminisztrációiban, hiszen főleg a Reagan-korszaktól az amerikai stratégiák meghatározó elve a neokonzervativizmus. A straussziánus politikusok rendszeresen tartottak évente informális találkozókat, ahol főleg Amerika világpolitikai szerepe volt a téma. Itt alakították ki a legfelsőbb bíróság bírái, a Fehér Ház és a Pentagon munkatársai azt az ideológiát, amely – szerintük – meghatározza az Egyesült Államok különleges szerepét a 21. században. E politikusok számára a legfontosabb elméleti kötőanyag az volt, hogy a liberális demokráciák nem képesek polgáraik számára követendővé tenni az intellektuális és erkölcsi normákat. „Az ebből levont gyakorlati konzekvencia végzetes: a társadalmi eliteknek jobban áll, sőt, kötelességünk az igazság manipulálása. Szabadságukban áll, hogy „kegyes hazugságok”-hoz és az igazság szelektív használatához folyamodjanak, amint azt Platón javasolja. A Strauss által élete végéig vallott politikai filozófiának elsősorban ezek az elemei idézik a fejére

manapság Amerikában azt a vádat, hogy a nácikon tanulmányozta a tömegmanipuláció módszereit. A Wolfowitzhoz hasonló straussziánusokról és az iraki háború többi mozgatójáról pedig azt gyanították, hogy csupán a politikai tanulságot vonták le Strauss munkásságából saját céljaik érdekében. A Szaddám Huszein ellen viselt háború részben kitalált okai a németországi emigránsok filozófiai örökségéből fakadnak. Így jön létre az összeszküvés-elmélet, amely szerint Strauss a bábjátékos, s az általa mozgatott szálakon függenek a Bush-kormányzat tagjai.”⁷²

Sokan vizsgálták azt, hogy Strauss mint politikai filozófus, miként érte el azt a sikert, hogy ily nagy népszerűsége tette szert az amerikai gazdasági és politikai élet befolyásos vezetőinek körében. Az elemzők egyetértének abban, hogy Strauss egyetemi szemináriumai váltak rendkívül közkedvelté, ahol legfőképpen az antik szerzőkről tartott előadásokat, és a jelenkorral viszonylag keveset foglalkozott. Hallgatóit elbűvölték Szókratész és Platón történetei az örök igazságokról, és megtanulták tisztelni a nagy filozófusokat. A klasszikus történeti példák rámutattak arra, hogy hová jut az a modern társadalom, ahol középpont nélkülivé és engedékennyé válik az erkölcs, ahol parttalanná lesz a szexuális forradalom, és háttérbe szorul az intellektualitás szemlélete. Mindebben belátható volt az is, hogy a vallás szekularizációja gyengíti az államberendezkedés tartósságát.

Strauss az Egyesült Államok létrejöttének történetében az egyik fő problémának azt tartotta, hogy az európai vallásüldözések elől elmenekült alapítók elválasztották az államtól az egyházat, s ennek következtében romlott meg fokozatosan a közmorál. Ugyancsak a neokonzervatív ideológia elméletéből fakadt az, hogy Amerikában a fontos politikai küzdelmeket kulturális értékekbe burkolva vívják meg. Az egyik ilyen vita arról szólt, hogy a magánélet politikai jellegű-e vagy sem? A neokonzervatívok szerint az államnak nem kell beavatkoznia a gazdaságba, viszont a polgárok magánéletével törődnie kell.⁷³

A politikai elemzők szerint a neokonzervatívok hatalmának két forradalma zajlott le az utóbbi négy évtizedben esztendőben: az első Reagan elnökségének két ciklusát jelentette, míg a második az ifjabb Bush megválasztásával

⁷² G. Spörl: *A Leo-konzervatívok*. In. *Valóság*, 2003. 11. 113. (A továbbiakban: Spörl.)

⁷³ „A nagy csatákat Amerikában azóta is a magzatelhajtás és a halálbüntetés, a homoszexualitás és a házasságot megelőző nemi élet kapcsán vívják, vagyis egy olyan keresztény lelkiületű ország erkölcsi értékei kapcsán, ahol a szabadság gyanús felfogásnak számít. Ezért döntő jelentőségű, hogy mely bírakat választják be a legfelsőbb bíróságba, mert hiszen végső soron ők döntenek az országban érvényesülő szabadság mértékéről, mivel a legfontosabb esetek előbb-utóbb a legfelsőbb bíróságon kötnek ki. E testület kilenc bírása közül az ókonzervatív Clarence Thomas straussziánusnak számít.” In. Spörl 115.

kezdődött. Közös jellemzőjük, hogy a Fehér Ház politikája fontos szerepet juttatott a keresztény vallásoknak az amerikai patriotizmus újraépítésében. A második iraki háború óta a konzervatív eszmerendszer középpontjába az amerikai külpolitika került. W. Bush első megválasztásakor a neokonzervatív szemléletű gazdaság és politika legfőbb képviselői támogatólag sorakoztak fel, és – hűségesen kitartva – szerepet vállaltak az újráválasztásban is. Eredményességük egyik szellemi inspirációja az volt, hogy az evangéliumi keresztény elvek hangoztatásával képesek voltak a különféle vallási közösségekhez tartozók szavazatait begyűjteni.

Az amerikai konzervatív eszmerendszer gyakorlati működésének tapasztalatai között fontos szerep jut az *értékkonzervativizmus* elveinek. Ennek közgazdasági alapjai tekintettel vannak arra is, hogy a társadalomban reális szükségletek mutatkoznak olyan javak iránt is, amelyeket a piaci mechanizmusok nem kínálnak fel, illetve a mindennapi életnek megtalálhatóak olyan területei is, ahol nem a fogyasztói szemléletmódok és kényszerek uralkodnak. A konzervatív állam koncepciója tekintettel van a társadalom azon csoportjaira és rétegeire is, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a versenybe, avagy kihullottak abból. Ennek a magatartásmódnak az alapja az etikai elvekből fakadó szolidaritás. Mindennek politikai célja az, hogy egy nagy létszámú társadalomban az aszociális tömegeket a kormányzat kezelni tudja.⁷⁴

Mindez felveti a konzervativizmus viszonyát a modernizáció kérdéséhez, azaz mennyire lehetséges konzervatív alapokon modernizációs folyamatokat elindítani? Nyilvánvaló az – sokak tévhitével szemben –, hogy *a konzervatív gondolkodói attitűd egyáltalán nem ellentétes a változtatás igényével*. Sőt, progresszív folyamatokban igen pozitív szerepet tölthetnek be a nemzeti sajátosságok. Mindez, egy értékkonzervatív programot hirdető állam keretei között, egyesíthető a szociális piacgazdaság értékeivel.⁷⁵

⁷⁴ Ugyanakkor a konzervatív állam nem vállalja fel a szociális juttatások és szolgáltatások klasszikusan jóléti elvét, hiszen, ha a polgárok egyre nagyobb tömege tekinti természetesnek az ingyenes és kedvezményes szolgáltatásokat, akkor csökken a társadalom tagjainak elvárható öngondoskodási képessége. Ez a folyamat pedig könnyen vezethet konfliktusokhoz, válságokhoz. Itt a legfőbb feladat a jóléti programok optimális mértékeinek megtalálása.

⁷⁵ A múlt század végén a kelet-európai rendszerváltozások nyomán a szocialista típusú gazdaságok ellehetetlenülése egyértelművé tette, hogy a kapitalizmus 21. századi történetének is a piacgazdaság lesz a fő iránya. Polányi Károly kutatásai alapján a gazdasági és társadalmi kapcsolatok két típusa lehetséges: az elsőben a társadalom különféle szegmenseinek rendelődik alá a gazdaság világa, ezt *beágyazott gazdaságnak* hívjuk, míg a másodikban a gazdaság emelkedik a társadalom és a kultúra világa fölé, ezt pedig *ön szabályozó piacnak* nevezzük.

E kérdésnek számtalan összetevője lehetséges. Ha a gazdaság rendelődik alá a társadalomnak, akkor a gazdasági tényezők nem válhatnak túlnyomóvá, dominánssá, és a piaci típusú gondolkodásmód mellett más jellegű értékek (vallási, kulturális) is alakíthatják a közösség sorsát. Ez a forma azt jelenti, hogy a társadalmi élet számtalan kapcsolatrendszerre, intézményei nemcsak a gazdasági érdekekből vezethetők le. Abban az esetben viszont, ha a társadalom válik alárendeltté a gazdaságban, akkor a gazdaság, mint autonóm szféra, a társadalom minden területe fölött uralkodóvá válik, azaz a közösségi kapcsolatok rendszereit, szinte kivétel nélkül, a piaci folyamatok uralják.

Ez azt is jelenti, hogy a társadalom a gazdasági-hatalmi érdekek kiszolgálójává degradálódik. Ennek a jelenségnek a veszélye elég nagy mértékben tapasztalható napjaink tömegtársadalmainak működésében, ugyanis ennek olyan következménye is lehet, hogy például az etikai elvek pluralizálódása miatt nagymértékben válnak negatívvá az erkölcsi viszonyok. Az intő jelek arra figyelmeztetnek, hogy az értékkonzervatív elvek alapján szervezett társadalom és állam képes olyan programot felállítani, amely rádöbben a tömegtársadalom tagjait arra, hogy a gazdaság világán kívül is van élet, azaz léteznek és fontosak azok az értékek, amelyek pénzügyi szempontból ugyan haszontalanok, de az emberek közötti kapcsolatokban rendkívül fontosak. Ide tartoznak a társadalmi kapcsolatok azon értékei is, amelyek csak nagyon hosszú idő alatt hatnak vissza a gazdaságra.

Mindezt annak a fényében kell értékelnünk, hogy a napjaink tömegdemokráciáiban működő kapitalizmus a fogyasztói szempontból szervezett közösségekben elfedi, elnyomja azokat az erkölcsi és kulturális összetevőket, amelyek által az emberek nem piaci alapú értékekkel gazdagodhatnának.

Az elmúlt 20 esztendő világméretű és nagyarányú tőkekoncentrációja felvet számtalan politikai következményt, például azt, hogy e nagyfokú koncentráció kialakít nagy hatalmú gazdasági-pénzügyi egységeket, amelyek felülírhatják a klasszikus elvekben megfogalmazott hatalommegosztás-típusok ellenőrző funkcióit, s így a fogyasztó (választópolgár) egyre messzebb kerül attól, hogy szava lehessen a nemzeti erőforrások újraelosztásában. A demokratikus viszonyok között létrejövő tőkekoncentráció hatalomkoncentrációt is implicál, és nem véletlenül vetődnek fel – szinte minden esetben – az árnyékhatalmak szerepei, a titkos befolyások és a nem nyilvános lobbik jelenségei. Ezzel kapcsolatban jegyezhető meg az, hogy a politikai hatalmat alapvetően nem a gazdasági erőviszonyok alapján kellene gyakorolni, hiszen a parlament és más érdekcsoportok – demokratikus körülmények között és a nyilvánosság segítségével – mindezt felfedhetik és opponálhatják. Ugyanakkor a társadalom és a politika bizonyos szeleteiben jelen lehetnek az illegitim nyomásgyakorlás feltételei.